

УТПЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ГІГІЄНИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У РОЗВИТОК ПРОФІЛАКТИЧНОЇ МЕДИЦИНИ В УКРАЇНІ У XXI СТ.: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Коцур Н. І., Товкун Л. П.

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку охорони здоров'я профілактична медицина є невід'ємним її складником. Одним із основних принципів вітчизняної системи охорони здоров'я є запобіжно-профілактичний характер. Саме тому особлива увага до профілактичного складника медицини на найвищому державному рівні обумовлена її дієвістю в запобіганні виникненню низки інфекційних захворювань, що підтверджується значним історичним досвідом суспільства та сучасними досягненнями медичної науки. З огляду на зазначене, варто звернутися до слів академіка НАН і НАМН України Ю.І. Кундієва, що «профілактики завжди була, є й буде найбільш ефективною стратегією збереження здоров'я населення. Вона має давню історію й незаперечні докази успішності її на різних територіях та в різні епохи», озвучених у передмові до монографії «Концептуальні підходи до формування сучасної профілактичної стратегії в охороні здоров'я: від профілактики медичної до профілактики соціальної»¹.

Варто також указати на досвід європейських країн у реалізації низки важливих профілактичних програм, спрямованих на профілактику хвороб сучасності й факторів їх ризику. Як показав світовий досвід, цілеспрямований вплив на керовані фактори ризику захворювань сприяв запобіганню багатьом інфекційним і соціальним хворобам. Жодна галузь немає такої вагомої й переконливої компенсації витрат, як профілактична медицина.

В умовах нових викликів та епідеміологічних загроз XXI ст. – соціально-економічної кризи, обмеження матеріальних і фінансових ресурсів, насамперед охорони здоров'я, пандемії Covid-19, питання профілактики соціальних та інфекційних захворювань набувають особливої ваги й актуальності. Під цим кутом зору особливо значимими та вагомими є здобутки соціальної медицини другої

¹ Москаленко В. Ф. Концептуальные подходы к формированию современной профилактической стратегии в здравоохранении: от профилактики медицинской к профилактике социальной : монография. Москва: ГЭОТАР – Медиа, 2011. 240 с.

половині XIX – початку XX століття. Незважаючи на всі переконливі аргументи профілактичної медицини, на жаль, на всіх етапах розвитку вітчизняної медицини її фінансування відбувалося за залишковим принципом. Її недофінансування є реаліями й сучасності, особливо в умовах реорганізації санітарно-епідеміологічної служби.

У процесі реформування національної системи охорони здоров'я та з урахуванням поширення соціальних та інфекційних хвороб ХХІ ст. особливо вагоме значення має повернення із сучасних наукових позицій до набутого досвіду минулих поколінь. У цьому плані варто відмітити науковий доробок учених-гігієністів, які зробили неocenний внесок у розвиток соціальної медицини та її профілактичної спрямованості. У зв'язку з цим сьогодні варто сфокусувати досвід минулого на сучасній проблемі діагностики та профілактики таких соціальних хвороб, як ВІЛ/СНІД, туберкульоз, появі нових і поширенні старих епідемій, що свідчить про існування серйозної загрози соціальному благополуччю в країні та її демографічному складнику. Ці питання завжди перебували в полі зору соціальної медицини та гігієни.

Історичний досвід підтверджує, що формування, поширення й утілення в життя соціально-гігієнічних ідей, організація боротьби з епідеміями та соціальними хворобами були справою багатьох поколінь українських лікарів і вчених, які працювали на засадах профілактичної медицини. Відмовитися від такої потужної теоретичної й прикладної спадщини сьогодні – легковажний крок. Водночас як позитивний досвід минулого, так і помилки варто використовувати при формуванні сучасної державної політики України в галузі охорони здоров'я та її реформуванні в умовах ринкової економіки. З огляду на сучасний стан здоров'я населення України, творче використання й упровадження досвіду минулого має бути, як ніколи, активним та ефективним.

Для певних історичних часів використовувалися різні підходи до втілення профілактичних принципів у діяльність медиків і життя суспільства. Вибір конкретних заходів залежав не лише від здобутків медицини, а й від соціально-економічного розвитку країн. Відбувалася також трансформація поняття «профілактика», змінювалися її форми. У сучасних умовах під профілактикою розуміють широкую систему державних, громадських і медичних заходів, спрямованих на збереження та зміцнення здоров'я людей, на виховання здорового молодого покоління, на підвищення працездатності й продовження активного життя. Практичне здійснення заходів профілактичного напрямку базується на досягненнях гігієнічного й епідеміологічного досліджень. Саме тому основним підґрунтям профілактичної медицини є гігієна й епідеміологія.

Серед найважливіших завдань профілактичної медицини є розробка гігієнічних нормативів стосовно якісного й безпечного повітря

населених місць і промислових підприємств, води, продуктів харчування, матеріалів, із яких виготовляють одяг і взуття, з метою створення найбільш сприятливих умов для збереження здоров'я й запобігання захворюванням, забезпечення високої працездатності та збільшення тривалості життя людини. Таким чином, гігієна як наука на базі встановлених закономірностей обґрунтовує можливість застосовування конкретних заходів, спрямованих на ліквідацію або мінімізацію причин негативного впливу на здоров'я людини або запобігання їх виникненню.

У сучасній історіографії питанню формування наукових основ соціальної медицини та гігієни в Україні присвячено низка оглядових, історико-наукових публікацій. Особливо вагоме місце посідає дослідження О.М. Ціборовського², присвячене історії становлення соціальної медицини й охорони громадського здоров'я в Україні. Автором висвітлено окремі аспекти формування наукових основ соціальної медицини та гігієни наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., розкрито внесок земських лікарів на теренах України в проведенні соціально-гігієнічних досліджень.

Серед історіографічних праць, присвячених зазначеній науковій проблематиці, варто відмітити наукові розвідки Я.В. Ганіткевича³, О.М. Голяченка⁴, З.Р. Клименка⁵, В.В. Короленка⁶, Н.І. Коцур^{7,8},

² Ціборовський О.М. На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні : монографія. Київ : Факт, 2010. 430 с.

³ Ганіткевич Я.В., Голяченко О.М. Овксентій Корчак-Чепурківський – фундатор національної вищої медичної школи та медичної науки: до 145-річчя з дня народження. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2002. № 4. С. 86–88.

⁴ Голяченко А.М. А.В. Корчак-Чепурковський – пионер преподавания социальной гигиены в нашей стране. *Актуальные вопросы истории медицины в Украинской ССР*. Киев : Здоров'я, 1978. С. 173–178.

⁵ Клименко З.Р. «Соціальні хвороби» та їх профілактика – в минулому і тепер. *Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом: 2006 рік історія медицини* : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В.П. Неділько. Київ, 2005. С. 49–52.

⁶ Короленко В.В. Теоретичні та методичні проблеми соціальної медицини в науковій спадщині С.А. Томіліна. *Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом: 2006 рік історія медицини* : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В.П. Неділько. Київ, 2005. С. 80–86.

⁷ Коцур Н.І. Внесок учених гігієністів в розвиток соціальної гігієни в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Наукові записки з української історії* : збірник наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 19. С. 322–332.

⁸ Коцур Н.І. Профілактична медицина в науковій спадщині вченого-гігієніста С.А. Томіліна. *Історичні записки* : збірник наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Луганськ, 2006. Вип. 9. С. 112–121.

В.Ф. Москаленка, О.П. Яворовського, Ф.Я. Ступак⁹, Р.С. Савіної¹⁰, Л.П. Товкун¹¹ та ін. Водночас в українській історіографії обмаль праць, присвячених ґрунтовному аналізу наукових розвідок земських лікарів і вчених-гігієністів кінця XIX – 30-х рр. XX століття в галузі соціальної медицини й гігієни та їх утіленню в розвиток профілактичної медицини в XXI столітті.

Таким чином, аналіз та узагальнення сучасних історіографічних праць і наукової спадщини учених-гігієністів кінця XIX – 30-х рр. XX ст. зумовило мету написання статті – історико-науковий аналіз процесу формування соціальної гігієни на теренах України наприкінці XIX – 30-ї рр. XX ст. через призму персонологічних і соціокультурних вимірів і застосування її результатів, деяких методологічних відкриттів минулого на сучасному етапі розвитку профілактичної медицини в XXI столітті.

Вивчення соціально значимого внеску вчених-гігієністів у збереження життя і здоров'я людей як найбільшої земної цінності означає відтворення й осмислення їхнього великого життєвого подвигу, який слугує прикладом для наслідування сучасним поколінням лікарів.

Отже, актуальність зазначеної проблеми зумовлена тим, що набутий досвід у галузі профілактичної медицини може бути використаний в умовах, коли профілактичні технології в практичній медицині реалізуються недостатньо. Водночас головні цінності профілактичної медицини другої половини XIX – початку XX ст. – запобігання інфекційним хворобам і подолання їх повинні не лише відтворитися в історичній пам'яті поколінь, а й заслуговують на окреме узагальнене дослідження на застосування в практичній медицині, не повинні бути втрачені.

1. Формування наукових основ соціальної медицини в Україні

Формування наукових основ соціальної медицини на теренах України відбувалося в органічному зв'язку зі становленням і розвитком різних форм громадської медицини. До цього процесу залучалися

⁹ Москаленко В.Ф., Яворовський О.П., Ступак Ф.Я. Академік О.В. Корчак-Чепурківський – фундатор соціальної медицини як науки і предмету викладання (до 155-річчя від дня народження). *Україна. Здоров'я нації*. 2012. № 2 (22). С. 13–20.

¹⁰ Савіна Р.В. Томилин – один из видных организаторов санитарного дела в Украине. *Життя і наукова діяльність С. А. Томіліна – служіння справі охорони здоров'я населення України: до 125-річчя з дня народження* : матеріали конф. Київ, 2002. С. 5–12.

¹¹ Товкун Л. Про деякі питання профілактичної медицини у науковій спадщині академіка О.В. Корчака-Чепурківського в період земської діяльності (1889–1897 рр.). *Актуальні питання профілактичної медицини* : матеріали Навчально-методичної конференції медичного факультету № 4 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, присвяченої до 100-річчя від дня народження професора Р.Д. Гавовича. Київ : НМУ, 2009. С. 93–96.

прогресивні практичні лікарі, більшість із яких згодом стали провідними вченими-гігієністами.

Наукові думки й ідеї, висловлені видатними представниками вітчизняної медицини з питань профілактики та значення соціальних умов для здоров'я людини, спонукали свідомих представників земської санітарної організації здійснювати неперервний пошук шляхів зниження епідемічних захворювань. Водночас усі їхні зусилля, спрямовані на здійснення оздоровчих заходів, були приречені на повний провал суспільними умовами царської Росії.

Одним із представників громадської медицини в Україні, безпосереднім організатором санітарної справи був С.М. Ігумнов, життєвий і творчий шлях якого охоплює період від 80-х рр. XIX ст. до 40-х рр. XX ст. та відображає особливості розвитку профілактичної медицини в Україні. Як і багато передових гігієністів, С.М. Ігумнов відстоював громадський напрям гігієни, вимагав вивчення захворюваності населення залежно від впливу зовнішніх факторів (умов життя, праці, харчування тощо).

Водночас шлях розвитку гігієнічної науки того періоду не був позбавлений помилок і недоліків. На необхідність подальшого впровадження фізіологічного напрямку в гігієну вказував XII Всесоюзний з'їзд гігієністів, епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів. Одним із недоліків в організації санітарно-гігієнічної справи з'їзд визнав перевагу санітарно-технічного ухилу в розробці як теоретичних питань, так і практичних заходів.

Варто відмітити, що ще V український з'їзд гігієністів, епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів відзначив, що основним недоліком у розвитку гігієнічної науки є те, що вивчення санітарних умов праці й побуту населення ведеться без відриву від вивчення організму, без достатнього обміну тісної взаємодії середовища та колективу. Це суперечило принципам розвитку передової медичної науки, інтересам практики охорони здоров'я. Дискусія між «фізіологічним» і «санітарно-технічним» напрямками гігієни, яка виникла в той період, підтвердила необхідність переходу гігієнічної науки на нову модель розвитку – взаємодії людини та середовища, перебудову її на основі вчення І.П. Павлова.

У світлі цих подій варто зазначити, що передові гігієністи, прогресивні земські медичні діячі й серед них С.М. Ігумнов відстоювали громадський напрям гігієни, вимагали вивчення захворюваності населення залежно від зовнішнього середовища, від умов його існування.

«Об'єкт вивчення громадської медицини, – відзначає С.М. Ігумнов, – не окремий організм ... а все населення, або більш чи

менш значні групи його, ті суспільні умови, те соціальне середовище, у якому протікає життя людини ... Тому деякі питання, навіть суто наукового характеру, можуть бути з'ясовані тільки з міркування всіх місцевих умов, у результаті вивчення всього середовища, у якому протікає хвороба населення»¹².

Гігієнічна наука з притаманним їй громадським характером завжди відрізнялася від зарубіжної тим, що впродовж усього розвитку обґрунтовувала необхідність профілактичного напрямку, чудово розуміючи при цьому значення впливу середовища на фізіологію та патологію людини. «При самій тільки постановці питання про суспільне оздоровлення, – зазначає С.М. Ігумнов у статті «О задачах земской санитарии», – одними лише лікувальними заходами неможливо усунути чи послабити причини захворюваності й поліпшити санітарні умови життя населення. Необхідне санітарне оздоровлення населення з метою надання суспільній медицині запобіжного характеру, але для цього потрібно мати самостійну санітарну організацію з добре поставленою статистикою»¹³.

Думка про необхідність вивчення санітарних умов життя народу, вияснення способів їх поліпшення або хоча б послаблення несприятливих санітарних факторів із часом усе частіше стала проявлятися у свідомості як лікарів, так і громадськості. В одних губерніях це проявлялося у формі створення санітарних бюро і санітарних рад, в інших – запрошувалося декілька лікарів. Зрозуміло, що за таких умов великих зрушень у зміцненні санітарної організації не було, якщо до всього цього додати ще й те, що земські керівники не прагнули зміцнювати медицину й усіляко намагалися ліквідувати санітарне бюро і скоротити кількість санітарних лікарів. У зв'язку з цими обставинами земська санітарна організація розвивалася повільно та з великими труднощами. Водночас незважаючи на ці труднощі керівники земських санітарних організацій проводили поглиблені дослідження, висновки яких мали вагоме суспільно-політичне значення.

Утілення в практику соціально-гігієнічних ідей розпочалося наприкінці XIX століття в Харківському медичному товаристві, Полтавському губернському земстві, Санітарному бюро Херсонського губернського земства. Українські лікарі були в когорті перших, хто створював медичні товариства, заснував медичні журнали в Російській імперії. У 1897 р. на II Пироговському з'їзді земським лікарем Херсонської губернії М.С. Уваровим було поставлено питання

¹² Ігумнов С.Н. К вопросу о кризисе в земской медицине. *Журн. О-ва рус. врачей в память Пирогова*. 1908. № 3. С. 43.

¹³ Грандо А.А. Сергей Николаевич Игумнов – выдающийся деятель общественной медицины : дисс. ... канд. мед. наук. Киев, 1951. 291 с.

про необхідність викладання курсу громадської медицини. І лише в 1906 р. О.В. Корчаком-Чепурківським уперше в Російській імперії було започатковано викладання професорського курсу під назвою «Громадська гігієна» в Київському комерційному інституті¹⁴.

Діяльність земських лікарів вирізнялася високим рівнем наукового супроводу, особливо в галузі санітарної статистики. Українські вчені зробили вагомий внесок в опрацювання основного методу соціальної гігієни – статистичного. Підтвердженням цього є висловлювання земського лікаря Л.Б. Грановського, який зазначав, що санітарна статистика заклала перші камені для формування соціальної гігієни, якій, на його думку, належить велике майбутнє. Він стверджував, що соціальна гігієна «як наука молода приховує в собі, напевно, чимало можливостей, яких ми поки не в змозі передбачити. Але одне можна сказати уже й тепер із цілковитою впевненістю: шлях до здійснення заповітного ідеалу сучасної медицини та гігієни, шлях до усунування медицини й до гігієнічної культури лежить через соціальну гігієну»¹⁵.

Питання про викладання соціальної гігієни на медичних факультетах університетів активно обговорювалося на Пироговських з'їздах. Зокрема, на Х Пироговському з'їзді розпочалася, а на ХІ-му, який проведено 1910 р., продовжено дискусію про новий предмет викладання, його назву, методику і програму. Мали місце різні думки стосовно назви предмету. Деякі гігієністи виступали проти виділення курсу громадської медицини через відсутність, на їхню думку, методології предмету. Дехто вважав, що поняття «громадська медицина» близьке, але неоднорідне поняттю «соціальна медицина». Громадська медицина окреслюється діяльністю органів самоврядування головним чином у галузі лікувальної медицини, а соціальна медицина стосується діяльності держави переважно в галузі запобіжної медицини. Інші учасники дискусії не вбачали суттєвих відмінностей між цими поняттями, вважаючи, що в обох випадках вивчаються закони охорони здоров'я населення. Була й думка, за якою найбільш точним змістом нової науки є поняття «соціальна гігієна»¹⁶. Зокрема, земський лікар Є.І. Яковенко вважав, що суть соціальної гігієни полягає в тому, що вона вивчає й упроваджує соціальні заходи, спрямовані на поліпшення гігієнічних умов. На засіданні секції

¹⁴ Каган С.С. Нариси з теорії соціальної гігієни : підручник для студ. та лікарів. Харків ; Київ : Медвидав, 1932. Ч. 1. С. 5.

¹⁵ Белицкая Е.Я. Проблемы социальной гигиены. Ленинград : Медицина, 1970. С. 22.

¹⁶ Москаленко В.Ф., Яворовський О.П., Ступак Ф.Я. Академік О.В. Корчак-Чепурківський – фундатор соціальної медицини як науки і предмету викладання (до 155-річчя від дня народження). *Україна. Здоров'я нації*. 2012. № 2 (22). С. 13–20.

громадської медицини, лікарського побуту, гігієни і підсекції з реформи вищої медичної освіти, почесним головою якої було обрано О.В. Корчака-Чепурківського, заслухано доповіді Д.П. Нікольського «Про викладання громадської медицини», А.І. Шингарьова «Викладання громадської медицини у вищих медичних навчальних закладах» і В.Я. Канеля «Про необхідність створення кафедри соціальної медицини». У висновках секції зазначено: «Громадська медицина вивчає закони розподілу хвороб по групах населення й установлює причини цього розподілу. Головне, що має ставити за мету новий курс у нас, – використання минулого досвіду, вивчення принципів і форм організації громадської медицини, її зв'язку та взаємодії із суспільним життям, з органами самоврядування»¹⁷.

Водночас варто відзначити, що обґрунтування про доцільність виділення соціальної гігієни в окремий предмет викладання було здійснено лише на початку 20-х рр. ХХ ст. Уродженець України З.Г. Френкель, учений у галузі соціальної гігієни, у посібнику «Соціальна гігієна», виданому в Харкові 1923 р., зазначає: «Правильніше розглядати нашу громадську медицину й соціальну медицину, що включає її як частину соціальної гігієни. Соціальна ж гігієна в цьому її науковому розумінні є наукою про взаємозв'язок між соціальними (а не біологічними й фізичними) умовами життя і станом здоров'я всього населення або його окремих груп, а не здоров'ям окремих індивідів»¹⁸. У подальшому він коригує це визначення в дусі вульгарного соціалізму згідно з вимогами панівної комуністичної ідеології: «Соціальна медицина – наука про взаємозв'язок здоров'я населення з усіма сторонами соціалістичного будівництва»¹⁹.

Т.Я. Ткачов у посібнику «Соціальна гігієна» (1924 р.) також висловив думку, що поняття «лікувальна медицина» протиставляється поняттю «громадська медицина». Він вважає, що іноді останнє підміняють словами «соціальна», часто говорять про державну медицину, наближаючи це поняття до медицини поліцейської, яка входить у коло ведення судової медицини або загальної гігієни, і наголошує, що ці поняття розрізняються за своїм обсягом і змістом. Т.Я. Ткачов цитує визначення соціальної гігієни А. Гротьяна та Б. Хайеса й наводить слова Г.В. Хлопіна, що представникові

¹⁷ Голяченко А.М. А.В. Корчак-Чепурковский – пионер преподавания социальной гигиены в нашей стране. *Актуальные вопросы истории медицины в Украинской ССР*. Киев : Здоров'я, 1978. С. 173–178.

¹⁸ Френкель З.Г. Социальная гигиена. Харьков : Науч. мысль, 1923. Вып. 1. С. 17.

¹⁹ Френкель З.Г. Общественная медицина и социальная гигиена. Ленинград, 1926. 186 с.

громадської гігієни часто доводиться бути захисником економічно та соціально слабших груп населення²⁰.

Близьким до визначень німецьких класиків соціальної гігієни є коротке формулювання А.Ф. Нікітіна: «Соціальна гігієна є гігієною соціального колективу, тобто співтовариства живих людських мас, об'єднаних життєвим зв'язком»²¹.

Більшість авторів поділяла гігієну на індивідуальну (особисту) і громадську, розуміючи під останньою вчення про вплив навколишнього середовища на здоров'я прошарків людності, громад і держав загалом. Громадську гігієну вони, як правило, ділили на фізичну, яка вивчає вплив природних умов навколишнього середовища на санітарний стан населення, і соціальну, яка займається вивченням соціальних (культурних) впливів на здоров'я народу. Водночас така чітка класифікація не була загальноприйнятою, але засновники радянської системи охорони здоров'я М.О. Семашко й З.П. Соловйов, які після Жовтневого перевороту оволоділи нею не лише адміністративно, а й ідеологічно, очоливши московські кафедри соціальної гігієни в 1922 р., також спочатку дотримувалися таких визначень. Зокрема, М.О. Семашко писав: «Основне завдання соціальної гігієни полягає в тому, щоб глибоко вивчити вплив соціального середовища на здоров'я людини й опрацьовувати ефективні заходи щодо усунення шкідливих впливів цього середовища»²². Обидва діячі демонстрували при цьому так званий «класовий підхід», який був однією з визначальних рис комуністичної ідеології, і штучно ділили соціальну гігієну й реформістську, буржуазну, яку гостро й часто безпідставно критикували, і революційну, пролетарську, соціалістичну, яку так само безпідставно підносили.

Вагомий внесок в обґрунтування назви і змісту, завдань і методів соціальної гігієни зробили українські соціальні гігієністи кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. Так, харківський учений З.А. Гуревич, обґрунтовуючи поширення кола соціальних недуг, відносив до них шлунково-кишкові, серцево-судинні й інші хвороби²³. Київський професор С.С. Каган у першій частині свого підручника під назвою

²⁰ Ткачев Т.Я. Социальная гигиена : краткое пособие для студентов и лекторов. Воронеж, 1924. С. 1.

²¹ Никитин А.Ф. Очерки социальной гигиены: социальный коллектив и его мощность. Ленинград : Наука и шк., 1925. 167 с.

²² Соловьев З.П. Отчет о работе V Всероссийского съезда здравотделов. Москва, 1924. С. 60.

²³ Томилин С.А. Социально-медицинская профилактика : теоретическое обоснование и практическая постановка. Харьков : Госмедиздат, УССР, 1931. 208 с.

«Нариси з теорії соціальної гігієни» (1932) дав визначення соціальної гігієни як «науки, що вивчає здоров'я соціальної людини або певного соціального класу-групи та залежність цього здоров'я від соціально-економічного оточення й вишукує шляхи до піднесення та зміцнення цього здоров'я»²⁴. Він зазначає, що соціальна гігієна, вивчаючи здоров'я людини, оперує, по-перше, даними економічної науки, по-друге, даними біологічної та професійної гігієни, тобто даними природознавства. Це й визначає проміжний стан соціальної гігієни на межі між науками соціальними та медичними.

Видатний український учений-гігієніст С.А. Томілін у монографії «Социально-медицинская профилактика: Теоретическое обоснование и практическая постановка» (1931) визначає поняття «соціально-медична профілактика» й дає своє трактування гігієні, санітарії і профілактиці. Профілактика, за його визначенням, є соціальною дисципліною, що вивчає, у які умови має бути поставлене життя колективу та його окремих членів, щоб забезпечити їм по можливості найтриваліше збереження здоров'я й відстрочити смерть. І тому він вважає соціальну профілактику найважливішою функцією держави²⁵.

Отже, наукові основи соціальної медицини та гігієни в Україні закладалися прогресивними земськими лікарями, майбутніми вченими-гігієністами, зокрема М.С. Уваровим, С.М. Ігумновим, О.В. Корчаком-Чепурківським, С.А. Томіліним у другій половині XIX – початку XX ст., що стало фундаментом розвитку сучасної профілактичної медицини.

2. О.В. Корчак-Чепурківський – засновник української соціальної гігієни як науки та предмета викладання у вищій школі (кінець XIX – початок XX ст.)

У з'ясуванні найважливіших етапів становлення й розвитку соціальної гігієни особливий внесок зробив О.В. Корчак-Чепурківський (1857–1947), який пройшов великий і складний шлях від дільничного земського та повітового санітарного лікаря до видатного вченого, фундатора української соціальної гігієни й охорони громадського здоров'я, став першим лектором нормативного курсу з соціальної гігієни для студентів університетів Російської імперії²⁶.

²⁴ Каган С.С. Нариси з теорії соціальної гігієни : підручник для студ. та лікарів. Харків ; Київ : Медвидав, 1932. Ч. 1. С. 5.

²⁵ Томилині С.А. Социально-медицинская профилактика : теоретическое обоснование и практическая постановка. Харьков : Госмедиздат, УССР, 1931. 208 с.

²⁶ Коцур Н.І. Внесок учених гігієністів в розвиток соціальної гігієни в Україні (кінець XIX – початок XX століття). *Наукові записки з української історії* : збірник наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 19. С. 322–332.

Перебуваючи впродовж 1884–1889 рр. на посаді завідувача міської Констянтиноградської міської лікарні, О.В. Корчак-Чепурківський виявив глибокі знання з узагальнення медичних статистичних даних. Результатом цієї діяльності стали перші наукові праці молодого лікаря, опубліковані в журналі «Земская медицина», у яких автор уперше узагальнив власні медико-статистичні спостереження та спостереження лікарів і фельдшерів Костянтиноградського повіту. Особливу увагу О.В. Корчак-Чепурківський звернув увагу на принципи організації земської медицини в повіті та спеціалізацію медичної допомоги земських лікарів. Його перші наукові розвідки зафіксували перспективні погляди в царині соціальної гігієни. Як лікар-практик він добре розумів увесь комплекс проблем громадської медицини, які успішно могли бути розв'язані на основі науково обгрунтованої організації медичної допомоги населенню.

Зокрема, працюючи завідуючим Костянтиноградською міською земською лікарнею (1886–1889 рр.), О.В. Корчак-Чепурківський проявляв глибоку зацікавленість медичними статистичними дослідженнями й узагальненням статистичних даних. Результатом цієї діяльності стали перші наукові праці молодого лікаря: «Сулема при перемежающей лихорадке» та «Организация земско-медицинской помощи в Константиноградском уезде в 1884 г.». На особливу увагу заслуговує публікація «Организация земско-медицинской помощи в Константиноградском уезде в 1884 г.». У ній автор уперше узагальнив власні медико-статистичні спостереження та спостереження лікарів і фельдшерів Костянтиноградського повіту, зокрема звернув увагу на принципи організації земської медицини в повіті та спеціалізацію медичної допомоги земських лікарів. Загальний огляд захворюваності в повіті він відтворив у вигляді двох насичених діаграм, а деякі захворювання розглянув окремо, указуючи при цьому на недосконалу систему реєстрації хворих у повіті²⁷.

Займаючи посаду санітарного лікаря Херсонського повіту (1889–1891 рр.), О.В. Корчак-Чепурківський опублікував «Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год»²⁸. Одним із його висновків указував на те, що в повіті відсутній

²⁷ Товкун Л. Соціально-гігієнічні дослідження в науковому доробку О.В. Корчака-Чепурківського за земський період діяльності (1886–1897 рр.). *Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я* : матеріали Другої міжнародної наукової Інтернет-конференції, присвяченої 210-річчю Харківського національного медичного університету, 4–11 листоп. 2014 р. / Харк. нац. мед. ун-т ; редкол. : І.Ю. Робак, Г.Л. Демочко, В.А. Мац. Харків : Колегіум, 2014. С. 193–196.

²⁸ Корчак-Чепурковский А.В. Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год. Херсон : Изд. Херсонской Уездной Земской Управы, 1890. 188 с.

медико-статистичний матеріал щодо захворюваності населення. Саме у зв'язку з цим лікар звернувся до іншого джерела стосовно санітарного стану повіту – до метричних даних про рух населення (народжуваності та смертності). Виконавши цю роботу, О.В. Корчак-Чепурківський з'ясував, що існують певні періоди в поширенні епідемій дифтерії, а також визначив залежність її поширення та припинення від площі населеного пункту й вікового складу населення. Ця інформація мала вагоме практичне значення для санітарної організації Херсонського повіту, зокрема для підготовки до наступної епідемії дифтерії, що очікувалася, за його підрахунками, у 1894–1896 рр.

На сторінках цієї статті також містився звіт про санітарний огляд найманих робітників Херсонського повіту. Під час цього огляду О.В. Корчак-Чепурківський з'ясував, що санітарні умови праці робітників були вкрай незадовільними. Про цей факт він неодноразово наголошував на повітових і губернських з'їздах лікарів і вимагав від землевласників позитивного вирішення цієї проблеми. Водночас ним з'ясовано, що саме ці робітники були головними носіями та поширювачами сифілісу й трахоми в цьому повіті. У зв'язку з цим він ознайомлював робітників із запобіжними заходами проти зараження цими хворобами.

Необхідно зазначити, що саме в період перебування О.В. Корчака-Чепурківського на посаді санітарного лікаря Херсонського повіту серед сільського населення була поширена епідемія дифтерії, яка спричиняла високу дитячу смертність. У зв'язку з цим дві статті, «Программа исследования дифтерита» й «Дифтерит в Херсонском уезде», О.В. Корчака-Чепурківського присвячені складанню програми дослідження дифтерії та детальному вивченню особливостей її поширення. На думку О.В. Корчака-Чепурківського, вивчення дифтерії можливе тільки завдяки опрацюванню метричних даних про рух населення, особових карток захворювання, опису епідемій і спорадичних випадків захворювань на дифтерію та спеціальних спостережень за окремими пунктами епідеміологічного дослідження дифтерії.

Посідаючи місце головного санітарного лікаря Бессарабської губернії (1891–1897 рр.), О.В. Корчак-Чепурківський у статті «Несколько замечаний по поводу пеллагры»²⁹ виклав свої міркування щодо причин поширення пелагри в губернії, її симптомів, характерних особливостей перебігу, етіології та профілактики. У ній автор розглядав пелагру як суспільне явище й загрозу виродження населення тих областей, у яких поширюються її епідемії.

²⁹ Корчак-Чепурковский А.В. Несколько замечаний по поводу пеллагры. *Врач*. 1893. № 44–45. С. 1246–1247.

У статті «Эпидемические вопросы в системе исследования санитарного состояния населения России»³⁰ О.В. Корчак-Чепурківський першим серед науковців виділив епідеміологію в окрему наукову дисципліну й описав її зв'язок з іншими науками. Для вирішення санітарних питань визначив завдання епідеміології, до яких відніс статистичні дослідження захворюваності, руху, смертності населення та його соціально-побутових і загальногігієнічних умов життя.

Таким чином, проаналізовані соціально-гігієнічні дослідження О.В. Корчака-Чепурківського у вищезгаданих наукових статтях за період праці в земській медицині (Костянтиноградській міській земській лікарні, Херсонському повіті й Бессарабській губернії) у 1886–1897 рр. є вагомим внеском ученого в розвиток охорони здоров'я населення.

Як зазначалося вище, у 1906 р. О.В. Корчаком-Чепурківським уперше не лише в Україні, а й у всій Російській імперії започатковано читання професорського курсу під назвою «Основи соціальної гігієни і громадської медицини» в Київському комерційному інституті. Автором була складена програма курсу соціальної гігієни, в основу якої покладено принцип виділення соціальних хвороб і методи боротьби з ними. До вступу програми включено визначення предмета й завдань дисципліни, виклад методології, формулювання понять «здоров'я» та «хвороба». У програмі розмежовувалося поняття про хвороби соціальної й індивідуальної природи (біологічні) і соціального середовища, зокрема повітря, світла, води, ґрунту, клімату й погоди, нижчих тваринних організмів, житла, харчування, професій (заняття), стану культури та суспільних відносин. Особливе місце в програмі приділено окремим видам соціальної захворюваності, а саме: епідемічним хворобам, дитячій захворюваності, туберкульозу, алкоголізму, венеричним хворобам, нервозності, травматизму, шкільним хворобам. Заключний розділ програми стосувався аналізу діяльності державних і громадських установ щодо боротьби із соціальними хворобами³¹.

Отже, програма викладання громадської медицини, складена О.В. Корчаком-Чепурківським, на відміну від програм інших авторів,

³⁰ Корчак-Чепурковский А.В. Эпидемические вопросы в системе исследования санитарного состояния населения России. *Общественно-санитарное обозрение*. 1896. № 2. С. 27–30.

³¹ Товкун Л.О. В. Корчак-Чепурківський – перший викладач соціальної гігієни, епідеміології та санітарної статистики в Україні. *Наукові дослідження – теорія та експеримент '2007* : матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції, Полтава, 14–16 травня 2007 р. Полтава : ІнтерГрафіка, 2007. Т. 3. С. 156–158.

була найбільш близькою до теперішнього курсу соціальної гігієни й організації охорони здоров'я.

На початку ХХ ст. викладання громадської, тобто соціальної, гігієни не було санкціонованим, тому О.В. Корчаку-Чепурківському довелося обмежитись епідеміологічною спрямованістю дисципліни. Ознайомившись із навчальними планами курсу епідеміології та санітарної статистики приват-доцента О.В. Корчака-Чепурківського за період 1903–1916 рр., ми з'ясували, що за своєю суттю його курс був значно ширшим від проблем перебігу епідемічних захворювань. Наприклад, до 1906 р. він включав вивчення загальної епідеміології; огляд державних і громадських санітарних установ, призначених для боротьби з хворобами населення загалом та з епідеміями зокрема; стан здоров'я населення в різних місцевостях Росії за даними санітарно-статистичних досліджень; організацію російських санітарно-статистичних установ, статистичний метод дослідження й форми санітарно-статистичної реєстрації та звітності.

З 1906–1907 н. р. курс уже називався «Епідеміологія та громадська медицина». До вищезгаданого матеріалу додалося вивчення часткової епідеміології, курсу громадської медицини й окремих розділів із курсу соціальної гігієни: вивчення особливостей окремих видів інфекційних хвороб і боротьба з ними; поняття про соціальну гігієну, її завдання та методи дослідження; учення про народонаселення; мальтузіанство й неомальтузіанство; статевої потяг, шлюб, проституція; гігієна праці³².

Назва та зміст навчальної дисципліни були змінені у зв'язку з появою нових потреб суспільства, зокрема розширенням різних галузей промисловості, удосконаленням шляхів зв'язку, збільшенням кількості найманих працівників і, відповідно, погіршенням умов їхньої праці та проживання.

Водночас О.В. Корчаку-Чепурківському було заборонено повномасштабно викладати курс громадської медицини на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира, проте дозволялося ввести лише окремі її розділи до курсу епідеміології. Саме через це О.В. Корчак-Чепурківський того ж року розпочав читати курс під назвою «Громадська гігієна» в немедичних навчальних закладах – на Київських вищих комерційних курсах, які з 1908 р. перейменувалися в Київський комерційний інститут, а з 1909 р. – у Київському політехнічному інституті імператора Олександра II³³. Варто зауважити,

³² Товкун Л. Педагогічна діяльність доктора медицини О.В. Корчака-Чепурківського у вищих навчальних закладах м. Києва (1903–1922 рр.). *Технологічна освіта: проблеми, досвід, перспективи* : збірник наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 10. С. 214–220.

³³ Архів Президії НАН України, м. Київ, оп. 2., Спр. дійсний член АН УРСР Авксентій Васильович Корчак-Чепурківський. 1937–1947 рр., 72 арк.

що подібного курсу громадської гігієни, який почав читати О.В. Корчак-Чепурківський у цих навчальних закладах із 1906 р., на той час не було запроваджено в жодному вищому навчальному закладі Російської імперії.

Ознайомившись із планами викладання громадської медицини в Київському комерційному інституті за 1909–1913 рр., зауважимо, що О.В. Корчак-Чепурківський намагався застосовувати свій навчальний предмет до спеціалізації студента. Наприклад, промислову гігієну він читав студентам, які готувалися до роботи на промислових підприємствах; спеціальний курс гігієни – студентам, які вивчали експлуатацію залізниць; шкільну гігієну – студентам педагогічного відділення; для студентів комерційного відділення – лекційний і практичний курс гігієни харчування³⁴.

Отже, О.В. Корчак-Чепурківський першим почав читати систематичний курс соціальної гігієни (медицини) як нової навчальної дисципліни для студентів у Російській імперії, намагався викладати студентам основи громадської медицини. Передові позиції він займав і при обговоренні цих питань на Пироговських з'їздах. Тому з повним правом можна вважати О.В. Корчака-Чепурківського засновником соціальної гігієни як науки та предмета викладання у вищій школі. Складена ним програма курсу громадської гігієни не втратила своєї актуальності й до теперішнього часу.

3. Фундатори соціальної гігієни: С.А. Томілін, З.Г. Френкель

Серед засновників і корифеїв української соціальної гігієни в одній когорті з О.В. Корчаком-Чепурківським стоїть постать Сергія Аркадійовича Томіліна (1877–1952).

С.А. Томілін формувався як багатогранний науковий дослідник і вчений в епоху, коли на суспільно-політичне життя Російської імперії вагомий вплив зробила інтелігенція, зокрема виникла земська медицина, яка стала громадською справою. На думку земських лікарів, для кращого лікування хворих необхідно було вивчати й залучати медичний досвід минулих років, причини захворюваності та смертності, вплив довкілля й умови життя населення на розповсюдженість хвороб. Важливим напрямом діяльності земських лікарів була організація санітарно-профілактичної роботи з метою підвищення обізнаності всіх верств населення про хвороби та шляхи їх профілактики. У зв'язку з цим С.А. Томілін знайомиться зі станом санітарно-гігієнічної роботи за кордоном, зокрема в Будапешті (1909),

³⁴ Державний архів міста Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 65, 48 арк.

Парижі, Льєжі (1910), Дрездені (1911)³⁵. Особливу увагу зосереджує на питаннях санітарної статистики й демографії.

Наприкінці 1913 р. його призначають помічником завідувача санітарного відділу Катеринославського губернського земства, в обов'язки якого входила наукова розробка санітарно-статистичних матеріалів, зібраних земськими лікарями губернії. На цій посаді він розпочав опрацювання проблем санітарної статистики й демографії, тут сформувався як прогресивний санітарний діяч, епідеміолог і соціальний гігієніст.

У період своєї земської діяльності С.А. Томілін написав та опублікував 15 наукових праць про динаміку демографічної ситуації, стан здоров'я населення та санітарні умови населених пунктів Олександрівського повіту й Катеринославської губернії, проаналізував вплив житла та інших соціальних чинників на здоров'я людей, особливо жителів сільської місцевості, запропонував низку рекомендацій щодо поліпшення організації медичної допомоги й санітарного нагляду, розмістив інформацію про стан сільської гігієни та постановку гігієнічної освіти в Західній Європі.

Упродовж 1922–1930-х рр. С.А. Томілін працював завідувачем санітарно-епідеміологічного відділу Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР в Харкові. Керуючи цим відділом, він фактично створив галузеву санітарну статистику в Україні, організував вивчення захворюваності населення, проведення медико-демографічних досліджень. Паралельно з роботою в Народному комісаріаті охорони здоров'я УРСР С.А. Томілін працював також на кафедрі соціальної гігієни Харківського медичного інституту, а в 1925 р. став завідувачем цієї кафедри³⁶.

У статистичному відділі Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР і на кафедрі соціальної гігієни професор С.А. Томілін згуртував навколо себе однодумців – молодих учених, які під його керівництвом стали згодом видатними діячами в галузі соціальної гігієни (З.А. Згуревич, А.М. Мерков, С.М. Екель, І.І. Овсієнко).

Соціальну гігієну С.А. Томілін органічно поєднував з демографією, вважаючи, що «проблема народонаселення – це стрижень усього

³⁵ Королєнко В.В. Теоретичні та методичні проблеми соціальної медицини в науковій спадщині С.А. Томіліна. *Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом: 2006 рік історія медицини* : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В.П. Неділько. Київ, 2005. С. 80–86.

³⁶ Савина Р.В. Томилин – один из видных организаторов санитарного дела в Украине. *Життя і наукова діяльність С.А. Томіліна – служіння справі охорони здоров'я населення України: до 125-річчя з дня народження* : матеріали конф. Київ, 2002. С. 5–12.

соціального життя». Працю С.А. Томіліна «Матеріали про соціально-гігієнічний стан українського села» (1924 р.) високо оцінив санітарний відділ Ліги націй, її перевидали в Женеві французькою мовою³⁷.

Удосконалюючи знання із санітарної статистики, С.А. Томілін намагався взяти все найкраще зі світового досвіду й використати його в роботі. У 1924–1925 рр. С.А. Томіліна відряджають до Берна, Женеви, Амстердама, Берліна, де він перебуває на курсах із санітарної статистики³⁸.

С.А. Томілін був одним із ініціаторів створення журналу «Профілактична медицина», перший номер якого вийшов у світ у 1922 р. Цей журнал став справжньою трибуною соціальної гігієни не лише в Україні, а й у всьому Радянському Союзі. На сторінках видання публікувалися статті С.А. Томіліна, присвячені різним напрямам його діяльності – соціальній гігієні, демографії, організації охорони здоров'я³⁹.

У журналі «Профілактична медицина» виразно розкривалася світоглядна роль соціальної гігієни у формуванні світогляду соціального гігієніста: «... глибоке вивчення біологічних законів психіки особистості, і психіки особистості, і психіки колективу – соціального життя, і її еволюційних тенденцій повинні сприяти соціальному гігієністу»⁴⁰. Основне завдання соціальної гігієни С.А. Томілін убачав у тому, щоб установити, як відбивається роль людини у виробничих процесах на її регенеративних властивостях, яку біологічну спадщину людина залишає наступному поколінню разом із переданими їй матеріальними цінностями. Він писав: «Соціальна гігієна будить у масах і в окремих особистостях «волю до здоров'я», викликає й розвиває нові форми свідомості, почуття гігієнічної

³⁷ Короленко В.В. Теоретичні та методичні проблеми соціальної медицини в науковій спадщині С.А. Томіліна. *Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом: 2006 рік історія медицини* : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В.П. Неділько. Київ, 2005. С. 80–86.

³⁸ Савина Р.В. Томилин – один из видных организаторов санитарного дела в Украине. *Життя і наукова діяльність С.А. Томіліна – служіння справі охорони здоров'я населення України: до 125-річчя з дня народження* : матеріали конф. Київ, 2002. С. 5–12.

³⁹ Ціборовський О.М. На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні : монографія. Київ : Факт, 2010. 430 с.

⁴⁰ Коцур Н.І. Внесок учених гігієністів в розвиток соціальної гігієни в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Наукові записки з української історії* : збірник наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 19. С. 322–332.

відповідальності перед колективом і перед прийдешнім поколінням». Цьому повинні сприяти лікарі як «організатори здорового життя»⁴¹.

У працях професор С.А. Томілін обґрунтовує необхідність розвитку профілактичного напрямку медицини й розглядає завдання профілактики під кутом зору її впливу на умови життя кожної окремої людини та всього колективу. Зокрема, він зазначає: «Профілактика є соціальною дисципліною, що вивчає, у які умови має бути поставлене життя колективу й окремих його членів, щоб забезпечити їм по можливості довге збереження здоров'я та відстрочити смерть»⁴².

Для організації та проведення профілактичних заходів, на думку С.А. Томіліна, з метою запобігання виникненню захворювань, запобігання ускладненням необхідно виконання таких умов: організація систематичного спостереження за станом здоров'я осіб, які підлягають профілактичному огляду; достовірні відомості про стан здоров'я цих осіб; зміна умов їхньої праці й побуту у випадку наявності в них небезпечного джерела захворювання; складання рекомендацій щодо правил особистої гігієни⁴³.

Аналізуючи наукову спадщину С.А. Томіліна, варто відзначити, що навіть перелік назв його основних праць свідчить про соціально-медичну спрямованість його діяльності й широке коло наукових інтересів: «Біологічні елементи в соціальній гігієні» (1922), «Соціальна патологія і клінічна медицина (порівняльна характеристика)» (1922), «Для соціалістичного обґрунтування санітарної ідеології: Культурно-соціальні основи профілактики» (1923), «Нариси з сільської гігієни» (1923), «Основні питання соціальної гігієни» (1924), «Проблеми спадковості у світлі соціальної гігієни» (1925), «Соціальна гігієна і місце її в системі медичних знань» (1925), «Соціально-гігієнічна оцінка проблем народжуваності» (1925), «Спроба санітарного опису України» (1928), «Економіка населення – її соціально-гігієнічне і народногосподарське значення» (1929), опублікованих на сторінках журналу «Профілактична медицина». Водночас учений широко публікувався й в інших журналах: у «Ленинградском медицинском журнале» – статтю «Профілактика і економіка», у «Врачебном деле» – «Проблеми народонаселення (формулювання основних законів розмноження населення)» (1927), «Характеристика смертності на Україні та необхідні шляхи її зниження» (1933) тощо.

⁴¹ Томилин С.А. Биологические элементы в социальной гигиене. *Профилактическая медицина*. 1922. № 2–3. С. 39–47.

⁴² Пискунов В.П., Тешенко В.С. О жизни и научной деятельности С.А. Томилина (краткий очерк). *Томилин С.А. Демография и социальная профилактика*. Москва : Статистика, 1973. С. 5–20.

⁴³ Томилин С.А. Демография и социальная гигиена. Москва, 1973. 311 с.

Вагому наукову значимість має монографія С.І. Томіліна «Соціально-медична профілактика: Теоретичне обґрунтування і практична постановка» (1931). За його власним визначенням, ця робота є першою спробою як у вітчизняній, так і в іноземній літературі викласти основні засади профілактичної думки й визначити обсяг профілактичних завдань у різних ділянках соціальної патології. Він вважає, що «профілактичний фронт» має своїм завданням забезпечити колективу можливість повного психофізичного розвитку, і дає свої визначення поняттям «профілактика», «гігієна», «санітарія»⁴⁴. Зокрема, «гігієна – біологічне нормативне знання, що визначає, за яких умов зовнішнього фізичного середовища досягається оптимум фізіологічних функцій організму». С.А. Томілін зазначає при цьому, що основним методом, яким користується гігієна, є експеримент. За його визначенням, «санітарія – технічне знання, що ставить своїм завданням утілити в життя гігієнічні норми, установлені загальною гігієною»⁴⁵. С.А. Томілін підкреслює, що об'єктом гігієни й санітарії є переважно фізичне середовище, а об'єктом профілактики – безпосередньо сам колектив і його елементи. На його думку, соціальна профілактика є найважливішою функцією держави.

За ініціативи С.А. Томіліна в Харківському медичному інституті в 1923 р. створено одну з перших у колишньому Радянському Союзі кафедр соціальної гігієни, яку він очолював упродовж 1925–1932 рр., а в 1926 р. йому було присвоєно наукове звання професора.

Як і більшість праць С.А. Томіліна, не втратили свого науково-освітнього значення до цього часу вісім лекцій із соціальної гігієни, присвячені визначенню соціальної гігієни як наукової дисципліни та предмета викладання, її основному методу – санітарній статистиці, основам демографії, соціальній гігієні праці, соціальній гігієні харчування, соціальній патології туберкульозу. С.А. Томілін визначає соціальну гігієну як «першу й поки що єдину медичну дисципліну, яка підходить до аналізу всіх патологічних явищ, що становлять предмет медичного вивчення». Він уважав, що «соціальна гігієна є синтетичною наукою, яка здійснює стосовно й здорового, і хворого організму інтегральний підхід, відсутній в індивідуальній медицині... У боротьбі за здорове життя соціальна гігієна приводить у дію ті важелі людської поведінки, які зовсім не приймаються індивідуальною медициною». С.А. Томілін був переконаний, що соціальна гігієна «пробуджує в

⁴⁴ Томилин С.А. Социально-медицинская профилактика: теоретическое обоснование и практическая постановка. Харьков : Госмедиздат, УССР, 1931. 208 с.

⁴⁵ Пискунов В.П., Тешенко В.С. О жизни и научной деятельности С.А. Томилина (краткий очерк). *Томилин С.А. Демография и социальная профилактика*. Москва : Статистика, 1973. С. 5–20.

масах та окремих особистостях волю до здоров'я», «викликає нові форми свідомості, почуття гігієнічної відповідальності перед колективом і перед прийдешнім майбутнім поколінням». На його думку, ця наука може здійснювати «реальну змичку біологічних дисциплін про людину із соціальними дисциплінами про суспільство. Соціальна гігієна вперше запроваджує точну і якісну роль лікаря в суспільстві загалом і вказує йому лінію його соціальної поведінки...»⁴⁶.

Сформульовані професором С.А. Томіліним принципи щодо організації та проведення профілактичної роботи є актуальними й сьогодні. Насамперед це стосується профілактики соціально значущих хвороб. Зокрема, методики профілактики, запропоновані професором С.А. Томіліним, якнайкраще підходять для профілактики таких загрозливих і вкрай небезпечних соціальних захворювань нашого часу, як туберкульоз і ВІЛ/СНІД, захворювань, які передаються статевим шляхом.

На думку С.А. Томіліна, «соціальними хворобами» можна називати такі хвороби, які широко розповсюджені серед певного оточення незалежно від їх питомої ваги та значення⁴⁷.

Особливо велику увагу в дослідженнях С.А. Томілін приділяв питанням профілактики інфекційних захворювань. Аналізуючи матеріали розділу «Профілактика гострих інфекційних захворювань» монографії «Соціально-медична профілактика. Теоретичне обґрунтування і практична постановка» (1931), варто відзначити передбачуваність ученого-гігієніста щодо небажаних наслідків для населення вакцинації та імунізації, що мали б сприяти зниженню захворюваності на деякі інфекційні хвороби.

У працях ученого-гігієніста простежується системний підхід до вивчення проблеми профілактики інфекційної патології. Профілактична спрямованість мислення обумовлювала коло його наукових досліджень. Не втрачає своєї актуальності сформульований С.А. Томіліним девіз профілактики: «... профілактика є економікою за своєю метою, тому що вона оберігає від розтрат біологічні цінності»⁴⁸.

Таким чином, професор С.А. Томілін зробив вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних основ соціальної гігієни,

⁴⁶ Томілін С.А. Основні питання соціальної гігієни. *Профилактическая медицина*. Харків : Госмедиздат УССР, 1924. № 5–6. С. 16.

⁴⁷ Клименко З.Р. «Соціальні хвороби» та їх профілактика – в минулому і тепер. *Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом: 2006 рік історія медицини* : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В.П. Неділько. Київ, 2005. С. 49–52.

⁴⁸ Томилини С.А. Социально-медицинская профилактика: теоретическое обоснование и практическая постановка. Харків : Госмедиздат, УССР, 1931. 208 с.

демографії, статистики, обґрунтував основні принципи соціально-медичної профілактики та важливість профілактичного напрямку в охороні здоров'я населення.

До когорти відомих учених у галузі соціальної гігієни, засновників цього напрямку гігієнічної науки в Російській імперії варто віднести також Захарія Григоровича Френкеля (1869–1970), уродженця України. Його наукова спадщина в галузі соціальної гігієни мала вагому цінність і визнання не лише в Росії, а й в Україні. Особливу увагу він приділив питанням залежності здоров'я населення від соціально-економічних умов, ознайомленню з основами санітарної статистики й демографії.

У вересні 1917 р. З.Г. Френкель узяв участь у роботі I Всеукраїнського лікарсько-санітарного з'їзду в Києві, де зустрічався з О.В. Корчаком-Чепурківським, іншими українськими вченими й лікарями, позитивно оцінив їхню діяльність⁴⁹. У новоствореному Музеї міста З.Г. Френкель у 1918 р. організував і до 1933 р. очолював відділ соціальної і комунальної гігієни. На початку 1920-х рр. він узяв участь у роботі Інституту наукової організації праці, створеного В.М. Бехтеревим, де займався вивченням умов праці, харчування, побуту різних професійних груп, зокрема робітників петроградських заводів. Результати його досліджень викладено в таких працях: «До питання про соціально-гігієнічне значення вивчення праці жінок» (1922), «Аналіз статистичних даних про вплив соціально-професійних шкідливостей гумового виробництва на здоров'я робітників» (1923) тощо.

Упродовж багатьох років З.Г. Френкель був визнаним провідним фахівцем у галузі соціальної й комунальної гігієни, санітарної статистики та демографії. Достатньо згадати такі його праці, як «Соціальна медицина і соціальна гігієна як наука і як предмет викладання у вищій школі» (1922), «Соціальна гігієна» (1923)⁵⁰.

Вагоме місце в науковій спадщині З.Г. Френкеля має історично-методологічний нарис «Громадська медицина і соціальна гігієна» (1926), який може слугувати як основне джерело до систематичного викладу повного курсу соціальної гігієни. З його 13 розділів дев'ять присвячено розвитку вітчизняної громадської медицини, переважно земської, а чотири – розвитку соціальної гігієни в Німеччині. У нарисі З.Г. Френкель переконливо заперечував тим ученим, які вагалися в доцільності виділення соціальної гігієни в самостійну наукову дисципліну. Із цього приводу він зазначає, що немає жодних підстав для побоювання, «що поглиблення й подальший систематичний розвиток соціальної галузі науки, яка досліджує за допомогою методів

⁴⁹ Френкель З.Г. Социальная медицина и социальная гигиена как наука и как предмет преподавания. Харьков : Науч. мысль, 1922. Т. 1. 156 с.

⁵⁰ Френкель З.Г. Социальная гигиена. Харьков : Науч. мысль, 1923. Вып. 1. С. 17.

соціально-економічних наук вплив умов соціального розшарування суспільства та соціально-економічного життя не на здоров'я тієї «пересічної» людини, якою займається загальна гігієна, а на здоров'я соціальної групи, могли послабити в представників гігієни розуміння значення «соціального елементу», інтерес до його наукового з'ясування для гігієни й уміння враховувати його в практичній, гігієнічній і санітарно-технічній роботі»⁵¹.

Отже, вагомий внесок у розвиток соціальної гігієни в Україні мали наукові праці вченого-гігієніста З.Г. Френкеля. Подальший розвиток гігієнічної науки переконливо довів, що вчений мав рацію щодо виділення соціальної гігієни в самостійну наукову дисципліну на початку 20-х рр. XX ст.

ВИСНОВКИ

Одним із основних принципів вітчизняної системи охорони здоров'я є її запобіжно-профілактичний характер. Значна увага до профілактичного складника медицини на найвищому державному рівні зумовлена її дієвістю в запобіганні виникненню значної кількості захворювань, що ілюстровано сучасними досягненнями медичної науки та значним історичним досвідом суспільства.

Наукові основи соціальної медицини та гігієни на теренах України формувалися наприкінці XIX – початку 30-х рр. XX ст. земськими лікарями, більшість із яких згодом стала провідними вченими-гігієністами. Утілення теоретичних розробок соціально-гігієнічних досліджень у практику розпочалося в Харківському медичному товаристві, Полтавському губернському земстві, Санітарному бюро Херсонського губернського земства. Трибуною, на якій обговорювалися актуальні питання соціальної медицини та викладання курсу громадської медицини у вищій школи, були Пироговські з'їзди.

Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних основ соціальної гігієни зробили вчені-гігієністи: О.В. Корчак-Чепурківський, С.А. Томлін, З.Г. Френкель.

Соціально-гігієнічна діяльність О.В. Корчака-Чепурківського нерозривно пов'язана з джерелами вітчизняної соціальної медицини. Учений став фундатором соціальної медицини в Україні й увійшов у перші ряди соціальних гігієністів у Російській імперії та СРСР. За його ініціативи вперше в Російській імперії в 1906 р. було започатковано читання професорського курсу під назвою «Основи соціальної гігієни і громадської медицини» в Київському комерційному інституті.

⁵¹ Френкель З.Г. Социальная медицина и социальная гигиена как наука и как предмет преподавания. Харьков : Науч. мысль, 1922. Т. 1. 156 с.

Складена видатним ученим програма курсу громадської гігієни не втратила своєї актуальності й до теперішнього часу.

Помітний теоретико-методологічний доробок із соціальної гігієни, демографії, статистики, соціально-медичної профілактики залишив професор С.А. Томілін. Його наукова спадщина слугує розв'язанню актуальних проблем сучасності – профілактичної медицини, спрямованої на запобігання соціальним та інфекційним захворюванням, формування здорового способу життя.

Наукова спадщина вченого-гігієніста З.Г. Френкеля свідчить про вагомість і визнання його розробок у галузі соціальної медицини й обґрунтування виділення соціальної гігієни в самостійну наукову дисципліну на початку 20-х рр. ХХ ст. Нині соціальна гігієна – самостійна галузь медичної науки, яка вивчає негативний і позитивний вплив на здоров'я населення й окремих його груп соціальних чинників та умов життя, обґрунтовує рекомендації, спрямовані на охорону й підвищення рівня громадського здоров'я, функціонування ефективної системи надання лікувальної допомоги населенню.

АНОТАЦІЯ

Авторами розкрито значущість профілактичної медицини в збереженні та зміцненні здоров'я людей, профілактиці соціальних та інфекційних захворювань, створенні безпечної для життя і здоров'я людей навколишнього середовища. З історичної дистанції висвітлено незаперечні докази її успішності в другій половині ХІХ – 30-і рр. ХХ ст. Показано процес формування наукових основ соціальної медицини й гігієни в Україні, розкрито внесок земських лікарів у проведення соціально-гігієнічних досліджень.

Установлено, що наукові основи соціальної медицини на теренах України формувалися в органічному зв'язку зі становленням і розвитком різних форм громадської медицини. Фундаторами розвитку соціальної медицини були прогресивні лікарі-практики, більшість із яких згодом стала провідними вченими-гігієністами. Утілення теоретичних розробок соціально-гігієнічних досліджень у практику розпочалося в Харківському медичному товаристві, Полтавському губернському земстві, Санітарному бюро Херсонського губернського земства.

З'ясовано сутність понять «громадська медицина», «соціальна медицина» та «соціальна гігієна».

Визначено роль Пироговських з'їздів як потужних генераторів наукових ідей, які були об'єднуючим центром роботи земських лікарів Російської імперії та носіями суспільної думки соціально значимих питань. Зокрема, у 1910 р. на ХІ Пироговському з'їзді розглядалося питання щодо назви предмета, цілей і програми викладання нового курсу громадської

медицини, створення кафедри соціальної медицини. Доведено, що лише наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. українські соціальні гігієністи зробили внесок в обґрунтування назви і змісту, завдань і методів соціальної гігієни. Київський професор С.С. Каган у першій частині свого підручника під назвою «Нариси з теорії соціальної гігієни» (1932) дав визначення соціальної гігієни як «науки, що вивчає здоров'я соціальної людини або певного соціального класу-групи та залежність цього здоров'я від соціально-економічного оточення й вишукує шляхи до піднесення та зміцнення цього здоров'я».

З позицій запропонованого в дослідженні антропологічного підходу окреслено людиновимірний зріз проблеми, розкрито інтелектуальний простір учених-гігієністів у галузі соціальної медицини та гігієни в Україні кінця ХІХ – початку 30-х рр. ХХ ст.

Проаналізовано вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних основ соціальної гігієни О.В. Корчака-Чепурківського, С.А. Томіліна, З.Г. Френкеля. Фундатором української соціальної гігієни вважається Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський (1857–1947), який пройшов великий і складний шлях від дільничного земського й повітового санітарного лікаря до видатного вченого-гігієніста, став першим лектором нормативного курсу із соціальної гігієни для студентів університетів Російської імперії. Його перші наукові розвідки зафіксували перспективні погляди в царині соціальної гігієни. Програма курсів соціальної гігієни, складена О.В. Корчаком-Чепурківським, включила визначення предмета і завдань дисципліни, виклад методології, формулювання понять «здоров'я» і «хвороба», аналіз соціальних хвороб і заходи їх профілактики, санітарне законодавство тощо.

До засновників і корифеїв української соціальної гігієни відноситься постать Сергія Аркадійовича Томіліна (1877–1952), який обґрунтував основні принципи соціально-медичної профілактики. У монографії «Социально-медицинская профилактика: Теоретическое обоснование и практическая постановка» (1931) він визначає поняття «соціально-медична профілактика» й дає своє трактування гігієни, санітарії і профілактиці. Наукові праці професора С.А. Томіліна присвячені розв'язанню актуальних проблем сучасності – профілактичної медицини, спрямованих на запобігання соціальним та інфекційним захворюванням, формування здорового способу життя.

Охарактеризовано вагомий внесок у становленні соціальної гігієни, санітарної статистики та демографії Захарія Григоровича Френкеля (1869–1970). Його історично-методологічний нарис «Соціальна гігієна» (1923) містить виклад повного курсу соціальної гігієни. З її 13 розділів дев'ять присвячено розвитку вітчизняної громадської медицини, переважно земської, а чотири – розвитку соціальної гігієни в Німеччині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Президії НАН України, м. Київ, оп. 2., Спр. дійсний член АН УРСР Авксентій Васильович Корчак-Чепурківський. 1937–1947 pp., 72 арк.
2. Белицкая Е.Я. Проблемы социальной гигиены. Ленинград : Медицина, 1970. С. 22.
3. Ганіткевич Я.В., Голяченко О.М. Овксентій Корчак-Чепурківський – фундатор національної вищої медичної школи та медичної науки: до 145-річчя з дня народження. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2002. № 4. С. 86–88.
4. Голяченко А.М. А.В. Корчак-Чепурковский – пионер преподавания социальной гигиены в нашей стране. *Актуальные вопросы истории медицины в Украинской ССР*. Киев : Здоров'я, 1978. С. 173–178.
5. Грандо А. А. Сергей Николаевич Игумнов – выдающийся деятель общественной медицины : дисс. ... канд. мед. наук. Киев, 1951. 291 с.
6. Державний архів міста Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 65, 48 арк.
7. Игумнов С.Н. К вопросу о кризисе в земской медицине. *Журн. О-ва рус. врачей в память Пирогова*. 1908. № 3. С. 43.
8. Каган С.С. Нариси з теорії соціальної гігієни : підручник для студ. та лікарів. Харків ; Київ : Медвидав, 1932. Ч. 1. С. 5.
9. Клименко З.Р. «Соціальні хвороби» та їх профілактика – в минулому і тепер. *Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом: 2006 рік історія медицини* : матеріали третього конкурсу на крашу роботу / за ред. В.П. Неділько. Київ, 2005. С. 49–52.
10. Короленко В.В. Теоретичні та методичні проблеми соціальної медицини в науковій спадщині С.А. Томіліна. *Думки, ідеї професора С.А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом: 2006 рік історія медицини* : матеріали третього конкурсу на крашу роботу / за ред. В.П. Неділько. Київ, 2005. С. 80–86.
11. Корчак-Чепурковский А.В. Несколько замечаний по поводу пеллагры. *Врач*. 1893. № 44–45. С. 1246–1247.
12. Корчак-Чепурковский А.В. Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год. Херсон : Изд. Херсонской Уездной Земской Управы, 1890. 188 с.
13. Корчак-Чепурковский А.В. Эпидемические вопросы в системе исследования санитарного состояния населения России. *Общественно-санитарное обозрение*. 1896. № 2. С. 27–30.
14. Коцур Н.І. Внесок учених гігієністів в розвиток соціальної гігієни в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Наукові записки з української історії* : збірник. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 19. С. 322–332.
15. Коцур Н.І. Профілактична медицина в науковій спадщині вченого-гігієніста С.А. Томіліна. *Історичні записки* : збірник наук. праць

Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Луганськ, 2006. Вип. 9. С. 112–121.

16. Москаленко В.Ф. Концептуальные подходы к формированию современной профилактической стратегии в здравоохранении: от профилактики медицинской к профилактике социальной : монография. Москва : ГЭОТАР – Медиа, 2011. 240 с.

17. Москаленко В.Ф., Яворовський О.П., Ступак Ф.Я. Академік О.В. Корчак-Чепурківський – фундатор соціальної медицини як науки і предмету викладання (до 155-річчя від дня народження). *Україна. Здоров'я нації*. 2012. № 2 (22). С. 13–20.

18. Никитин А.Ф. Очерки социальной гигиены: социальный коллектив и его мощность. Ленинград : Наука и шк., 1925. 167 с.

19. Пискунов В.П., Тешенко В.С. О жизни и научной деятельности С.А. Томилина (краткий очерк). *Томилин С.А. Демография и социальная профилактика*. Москва : Статистика, 1973. С. 5–20.

20. Савина Р.В. Томилин – один из видных организаторов санитарного дела в Украине. *Життя і наукова діяльність С.А. Томіліна – служіння справі охорони здоров'я населення України: до 125-річчя з дня народження* : матеріали конф. Київ, 2002. С. 5–12.

21. Соловьев З.П. Отчет о работе V Всероссийского съезда здравотделов. Москва, 1924. С. 60.

22. Ткачев Т.Я. Социальная гигиена : краткое пособие для студентов и лекторов. Воронеж, 1924. С. 1.

23. Товкун Л. Педагогічна діяльність доктора медицини О.В. Корчака-Чепурківського у вищих навчальних закладах м. Києва (1903–1922 рр.). *Технологічна освіта: проблеми, досвід, перспективи* : збірник наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 10. С. 214–220.

24. Товкун Л. Про деякі питання профілактичної медицини у науковій спадщині академіка О.В. Корчака-Чепурківського в період земської діяльності (1889–1897 рр.). *Актуальні питання профілактичної медицини* : матеріали навчально-методичної конференції медичного факультету № 4 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, присвяченої до 100-річчя від дня народження професора Р.Д. Габовича. Київ : НМУ, 2009. С. 93–96.

25. Товкун Л.О. В. Корчак-Чепурківський – перший викладач соціальної гігієни, епідеміології та санітарної статистики в Україні. *Наукові дослідження – теорія та експеримент 2007* : матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції, Полтава, 14–16 травня 2007 р. Полтава : ІнтерГрафіка, 2007. Т. 3. С. 156–158.

26. Товкун Л. Соціально-гігієнічні дослідження в науковому доробку О.В. Корчака-Чепурківського за земський період діяльності (1886–1897 рр.). *Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я* : матеріали Другої міжнародної наукової Інтернет-конференції, присвяченої 210-річчю Харківського

національного медичного університету, 4–11 листоп. 2014 р. / Харк. нац. мед. ун-т ; редкол. : І.Ю. Робак, Г.Л. Демочко, В.А. Мац. Харків : Колегіум, 2014. С. 193–196.

27. Томилин С.А. Биологические элементы в социальной гигиене. *Профилактическая медицина*. 1922. № 2–3. С. 39–47.

28. Томилин С.А. Демография и социальная гигиена. Москва, 1973. 311 с.

29. Томилин С.А. Социально-медицинская профилактика: теоретическое обоснование и практическая постановка. Харьков : Госмедиздат, УССР, 1931. 208 с.

30. Томілін С.А. Основні питання соціальної гігієни. *Профилактическая медицина*. Харьков : Госмедиздат УССР, 1924. № 5–6. С. 16.

31. Френкель З.Г. Общественная медицина и социальная гигиена. Ленинград, 1926. 186 с.

32. Френкель З.Г. Социальная гигиена. Харьков : Науч. мысль, 1923. Вып. 1. С. 17.

33. Френкель З.Г. Социальная медицина и социальная гигиена как наука и как предмет преподавания. Харьков : Науч. мысль, 1922. Т. 1. 156 с.

34. Ціборовський О.М. На варті здоров'я : історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні : монографія. Київ : Факт, 2010. 430 с.

Information about the authors:

Kotsur Nadia Ivanivna,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Head of the Department of Medical and Biological Disciplines
and Valeology

Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav

30, Sukhomlynskohe str., Pereyaslav, Kyiv region, 08401, Ukraine

Tovkun Lidia Pavlivna,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Assistant Professor at the Department of Medical and Biological Disciplines
and Valeology

Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav

30, Sukhomlynskohe str., Pereyaslav, Kyiv region, 08401, Ukraine